

ΜΑΧΟΜΕΝΗ – ΑΜΥΝΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ: ΤΟ ΔΟΓΜΑ ΚΑΙ Η ΠΡΑΞΗ

Σωτήριος Αλ. Ρίζος
Επίτιμος Πρόεδρος
του Συμβουλίου της
Επικρατείας

Ι. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΒΑΪΜΑΡΗΣ: ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

Το έργο του Loewenstein για μία «μαχόμενη δημοκρατία» (militant democracy) παράγεται στη Χώρα της εκβιασμένης μετανάστευσής του αλλά επωάσθηκε στην πατρίδα του, μία Χώρα, η οποία σπαράσσεται μετά μία ήττα και μετά μία Συνθήκη εκδικητική χωρίς προοπτική ειρήνης¹. Συνεπάγεται για τη Γερμανία τεράστιες αποζημιώσεις («επανορθώσεις»), οικονομική δυσπραγία², απώλειες εδαφών, πρακτικώς διάλυση του στρατού και

^{*} Η παρούσα μελέτη, κατά το βασικό της μέρος, αποτέλεσε τη συμβολή μου σε εκδήλωση του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου (05.11.2025), με θέμα «Η άμυνα της δημοκρατίας απέναντι στους εχθρούς της», με αφορμή την έκδοση του βιβλίου *Karl Loewenstein, Ο εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας*. Πρόκειται για μελέτες του Κ. Loewenstein των ετών 1937 και 1938 δημοσιευθείσες στις *Ηνωμένες Πολιτείες*, όπου ο σ. είχε καταφύγει μετά την επικράτηση του ναζισμού. Πρωτοέρχονται στην Ελλάδα το 2025 συνηρμωμένες στο ως άνω βιβλίο με τη συνολική επιμέλεια, τη μετάφραση και την εκτενή εισαγωγή του νεαρού επιστήμονος Γεωργίου Ζώνη.

¹ Ο Gerhard Anschütz στον περίφημο λόγο που εκφώνησε, ως πρύτανης, τον Νοέμβριο του 2022 προς καθηγητές και φοιτητές του Πανεπιστημίου της Χαϊδελβέργης διεκτραγώδησε τα δεινά του γερμανικού λαού που επέβαλε μία «υπαγορευμένη ειρήνη» με τον μανδύα μιας Συνθήκης, την απώλεια της κυριαρχίας του Κράτους προς τα έξω και την αδυναμία ελέγχου στο εσωτερικό, συμβάντα που οδήγησαν εν τέλει στην κρίση της ιδέας του κράτους (“All das zusammen genommen gibt das Bild einer K r i s i s d e s S t a a t s g e d a n k e n s”). Βλ. G. Anschütz, *Drei Leitgedanken der Weimarer Reichsverfassung*, 1923, σελ. 2· G. Mann, *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, 1966, σελ. 671 επ· H. A. Winkler, *Der Lange Weg nach Westen, Deutsche Geschichte I*, 2014, σελ. 398 επ.

Οι εκτιμήσεις για τις αρνητικές επιπτώσεις της Συνθήκης των Βερσαλλιών φαίνεται να συμπίπτουν και μεταξύ σπουδαίων προσωπικοτήτων του αντίθετου στρατοπέδου βλ. J. M. Keynes, *Οι οικονομικές συνέπειες της ειρήνης*, 1924 (μετ. 2009), σελ. 35 επ· Ουίνστον Τσώρτσιλ, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος* (εκδόσεις Γκοβόστη, 2010) τ. Α' σελ. 21 επ. Οι δυσκολίες των νικητών να συμφωνήσουν σε μία ορθολογική Συνθήκη αναλύονται διεξοδικά από την Margaret MacMillan, *Οι Ειρηνοποιοί*, 2001 (μετ. 2005) σελ. 219 επ.

² Ο Keynes προέβλεψε ότι οι διατάξεις της Συνθήκης περί επανορθώσεων θα επέφεραν οικονομική καταστροφή στη Γερμανία, επεκτεινόμενη και στην

της κυριαρχίας της, κυρίως εθνική ταπείνωση και αβεβαιότητα. Το μείγμα ευνοεί την ανάπτυξη ακραίων κομμάτων αντιθέτων ιδεολογιών, εις βάρος των κομμάτων της σοσιαλδημοκρατίας και του Κέντρου, των ερεισμάτων της νέας Δημοκρατίας. Η σοσιαλδημοκρατία, κυρίαρχη αμέσως μετά την ισχύ του νέου Συντάγματος και τις πρώτες εκλογές, κατηγορείται ως ενδοτική από τα εκτός εξουσίας κόμματα, με το σαθρό επιχείρημα ότι οι ηγέτες της ήταν αυτοί που συνυπέγραψαν (εκόντες άκοντες) τη Συνθήκη των Βερσαλλιών. Μέσα σε αυτό το πολιτικό περιβάλλον οξύτων συγκρούσεων μεταξύ ακραίας Αριστεράς και ακραίας Δεξιάς, η νέα συνταγματική τάξη της Βαϊμάρης υποφέρει και εκ του λόγου ότι φιλοδοξεί να εγκαθιδρύσει μία τέλεια δημοκρατία³, δι-αδεχόμενη, όμως, μία περίοδο κοινωνικής ευμάρειας υπό μία συντεταγμένη και όχι στερούμενη κύρους και οπαδών Μοναρχία. Κυρίως, η αστική τάξη είναι εκείνη που υπέστη ισχυρό κλονισμό στο αίσθημα ασφαλείας της, γιατί είχε εθισθεί στην ιδέα ότι η Μοναρχία αποτελούσε τον τελικό εγγυητή της ισχύος του κράτους και της ενότητας του έθνους⁴. Προστίθεται και η πολιτική αστάθεια. Το πολιτικό τοπίο χαρακτηρίζεται από κατακερματισμό των κομμάτων και συχνές αλλαγές κυβερνήσεων. Μέχρι το 1933 έχουμε 12 καγκελάριους. Τα «συστημικά» κόμματα χάνουν συνεχώς έδαφος και επικρατούν νέοι, δυναμικοί σχηματισμοί, που επιδιώκουν να μεταβάλουν το πολίτευμα σύμφωνα με τις σύγχρονες τότε ολοκληρωτικές ιδεολογίες. Το πολιτικό κλίμα δηλητηριάζεται με ταχύτερους ρυθμούς από την γενικευμένη οικονομική κρίση του 1929, η οποία πολλαπλασιάζεται στη Γερμανία λόγω των ήδη εγκατεστημένων δυσμενών συνθηκών. Η ανεργία και ο πληθωρισμός διογκώνονται και πλήττουν καίρια τη μεσαία τάξη, η οποία και καθίσταται ευάλωτη, ευκρινώς πλέον, από τον εθνικοσοσιαλισμό. Οι εκλογές του 1930 και δύο αλλεπάλληλες του 1932 δίνουν τη χαριστική βολή στην κοινοβουλευτική δημοκρατία. Προπορεύεται το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα, ακολουθεί το κομμουνιστικό⁵. Προκύπτουν κυβερνήσεις χωρίς πλειοψηφία στο Reichstag, «κυβερνήσεις ανοχής» (Duldungsregierungen), που αδυνατούν να νομοθετήσουν με αποτέλεσμα την ανάληψη του έργου αυτού από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας με τη συστηματική έκδοση «μέτρων» (Massnahmen)-διαταγμάτων, κατά το άρθρο 48 παρ. 2 του Σ⁶. Η εξουσία του Προέδρου να επεμβαίνει σε περίπτωση κινδύνου διασαλεύσεως της τάξεως, οπότε δεν επαρκούν οι συνήθεις δυνάμεις ασφαλείας (αστυνομία), μετατρέπεται σε κανονικότητα, την οποία πλειοψηφικά αποδέχεται η συνταγματική θεωρία και η νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου (Reichsgericht) και του νεοουσταθέντος για την προστασία του κράτους και του πολιτεύματος (οιονεί) Συνταγματικού Δικαστηρίου (Staatsgerichtshof). Το «Συνταγματικό Δικαστήριο» ιδρύεται, βάσει εξουσιοδοτήσεως

υπόλοιπη Ευρώπη (ανωτ. σελ. 149 επ.).

³ Ο Υπουργός Εσωτερικών Eduard David, μόλις ψηφίστηκε το Σ. στο Reichstag, διακήρυξε ότι πρόκειται για το «πιο δημοκρατικό σύνταγμα στον κόσμο» (“die demokratischste der Welt”), βλ. Frottscher/Pieroth, *Verfassungsgeschichte*, 19η έκδ. 2021, Rdrn. 515c (σελ. 256).

⁴ Μια εις βάθος ανάλυση της ψυχολογίας του γερμανικού λαού μετά την εκθρόνιση του Kaiser –παρά την μη λαοφιλία του– κάνει ο E.-W. Böckenförde, *Recht, Staat, Freiheit*, 8η έκδ., 2021, σελ. 316 επ. Την προ του 1914 περίοδο ακμής του κράτους και της κοινωνίας και την μετά την ήττα του πολέμου συγκλονιστική χειροτέρευση σε όλα τα πεδία περιγράφει ο Udo di Fabio, *Die Weimarer Verfassung*, 2018, σελ. 15 επ.

⁵ **1930** NSDP 18,3% - KPD 13,1, **1932a** NSDP 37,4% - KPD 14,6, **1932b** NSDP 33,1% - KPD 16,9, **1933** (Iav.) NSDP 43,9% - KPD 12,3.

⁶ Βλ. E. Forstthoff, *Deutsche Verfassungsgeschichte der Neuzeit*, 4η έκδ., 1972, σελ. 173-174· R. Mußgnug, *90 Jahre Weimarer Reichsverfassung, Zeitschrift für das Juristische Studium*, 2009, σελ. 357.

του Σ. (άρθ. 108), με νομοθεσία «εκτάκτων μέτρων» –κυρίως πρόβλεψη ειδικών εγκλημάτων για βίαιες πράξεις στρεφόμενες κατά πολιτικών προσώπων⁷.

Τα προηγούμενα, άκρως συνοπτικά, μαρτυρούν το σύμπλεγμα των πολλών αιτίων που συνέτρεξαν και οδήγησαν στην έκπτωση του πολιτεύματος και στη διαδοχή του από ακραίο ολοκληρωτικό σύστημα⁸. Αιτίων, τα οποία κατά την πλειοψηφία τους βρίσκονται εκτός του Συντάγματος. Η εκ των υστέρων ανάδειξη των θεσμικών ατελειών της οργανώσεως του πολιτεύματος της Βαϊμάρης και της ενοχοποιήσεως του Συντάγματος, κυρίως της ελλείψεως θεσμών αμύνης του πολιτεύματος εναντίον των εχθρών του ως αιτίου της ανόδου του εθνικοσοσιαλισμού, ορθώς χαρακτηρίζεται ως ένας μύθος που μεταφέρει τις ευθύνες από τους ανθρώπους σε αφηρημένες νομικές ρυθμίσεις⁹. Μύθος και ως προς το ότι δεν είχε το Σύνταγμα τέτοιες προβλέψεις και ως προς το ότι οι νομικές προβλέψεις θα μπορούσαν να αναχαιτίσουν δυσμενέστερες για τη ζωή των ανθρώπων εξελίξεις ή να ρυθμίσουν τις πολιτικές τους αντιδράσεις. Ήδη ο Carl Schmitt, όταν η κρίση του πολιτεύματος είχε κορυφωθεί (1930-1933), είχε επισημάνει ότι το οργανωτικό τμήμα του Συντάγματος (1ο μέρος) είχε καταρρεύσει, δεδομένου ότι οι κυβερνήσεις δεν διέθεταν πλειοψηφία στο Reichstag και δεν μπορούσαν να λάβουν από εκεί τους αναγκαίους νόμους. Λειτουργήσε πλέον ως μοναδική πηγή παραγωγής «νόμων» η έκτακτη εξουσία του Προέδρου να εκδίδει πράξεις με νομοθετικό περιεχόμενο με βάση το περίφημο άρθρο 48 παρ. 2 του Σ. (*Ausnahmezustand*). Επρόκειτο ουσιαστικώς για μία συνεχόμενη παραβίαση του Συντάγματος νομιμοποιημένη από την πολιτική πράξη, τη θεωρία και τη νομολογία¹⁰. Η πρόταση του C.S. ήταν ότι έπρεπε να διασωθεί το δεύτερο μέρος (*Grundrechte*, ατομικά δικαιώματα). Στο πλαίσιο αυτό θα έπρεπε να απαγορευθούν τα ολοκληρωτικά κόμματα, τα οποία και κατονόμαζε (εθνικοσοσιαλισμός –NSDAP και κομμουνιστικό κόμμα –KPD)¹¹. Προφανώς όχι με πρωτοβουλία του Reichstag, το οποίο είχε αδρανοποιηθεί λόγω του κατακερματισμού των κομμάτων, αλλά από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, με τις έκτακτες εξουσίες που του παρείχε το άρθρ. 48 του Σ¹².

⁷ Ο νόμος εκτάκτων μέτρων (*Gesetz zum Schutze der Republik, Republiksschutzgesetz I*) ψηφίστηκε στο Reichstag την 18.07.1922, λίγες μέρες μετά τη δολοφονία του Walther Rathenau (την 24.06.1922). Βλ. Frotscher/Pieroth, ό.π., σελ. 271 επ.

⁸ Οι (πολυάριθμοι) συγγραφείς, ιστορικοί και νομικοί, σε γενικές γραμμές συμπίπτουν, με αποκλίσεις στην αξιολόγηση και στην ιεράρχηση των αιτίων. Βλ. Forsthoff, *Verfassungsgeschichte*, ό.π., σελ. 185 επ.· Böckenförde, ό.π., σελ. 339 επ.· Frotscher/Pieroth, ό.π., σελ. 290 επ.· Mußgnug, ό.π., σελ. 356· Udo di Fabio, ό.π., σελ. 19-20, 118 επ., 201 επ.

⁹ Βλ. G. Lübbe-Wolff, *Wehrhafte Demokratie: Die Instrumente des Parteiverbots und der Grundrechtsverwirkung*, *VerfBlog*, 2023/10/13, διαθέσιμο στο [link](#)· E. M. Schnelle, *Freiheitsmissbrauch und Grundrechtsverwirkung*, 2014, σελ. 33.

¹⁰ Βλ. Forsthoff, ό.π., σελ. 173· Frotscher/Pieroth, ό.π., σελ. 283 επ.

¹¹ Εξαιρετική ανάλυση και ερμηνεία των απόψεων του C. Schmitt περιέχει η μελέτη του D. Grimm, “*Verfassungserfüllung – Verfassungsbewahrung – Verfassungsauflösung*”, σε: H.-A. Winkler, *Die deutsche Staatskrise 1930-1933*, 1992, σελ. 193 επ.

¹² Η ανάπτυξη της θεωρίας του γίνεται βασικώς στα έργα *Legalität und Legitimität* (1932) και *Der Hüter der Verfassung* (1931). Το αίτημά του για απαγόρευση των κομμάτων θεμελιώνεται στο πλαίσιο της θεωρίας περί εχθρού και φίλου ως χαρακτηριστικών της Πολιτικής, που αυτονοήτως ισχύει και στη Δημοκρατία. Βασικό στοιχείο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας είναι η αρχή της πλειοψηφίας, η οποία οδηγεί στην εξουσία το πλειοψηφήσαν κόμμα και η οποία έχει ως προϋπόθεση την συνταγματικώς κατοχυρωμένη «ισότητα των ευκαιριών». Προϋπόθεση της εναλλαγής στην εξουσία είναι η προσδοκία του εν εξουσία κόμματος ότι και τα κόμματα που είναι εκτός εξουσίας όταν την κερδίσουν δεν «θα κλείσουν την πόρτα πίσω τους». Εάν η προσδοκία αυτή παύει να υπάρχει, διότι οι διεκδικητές της

II. Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ LOEWENSTEIN

Αυτές είναι οι συνθήκες τις οποίες έχει βιώσει ο συγγραφέας, ένας προικισμένος επιστήμων με αναμφιβόλως γνήσιο ενδιαφέρον για τη στερέωση της δημοκρατίας. Συνθήκες, οι οποίες, με την άνοδο των εθνικοσοσιαλιστών, επέβαλαν την εκδίωξή του από το πανεπιστήμιο και την εξορία στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ο μεταφραστής με ιδιαίτερη επιμέλεια και τεκμηρίωση τα εκθέτει όλα λεπτομερώς στην εκτενή εισαγωγή του, η οποία έχει αξίωση αυτοτελούς επιστημονικής μελέτης. Ο μόχθος της μεταφράσεως έχει αποδώσει καλούς καρπούς. Κυρίως πρέπει να επαινεθεί η ρέουσα ελληνική γλώσσα, που καθιστά τα κείμενα εύληπτα και ελκυστικά.

Στο βιβλίο ο συγγραφέας θεμελιώνει μία νομική κατασκευή, η οποία είναι γνωστή ως «μαχόμενη ή αμυνόμενη δημοκρατία». Ο σκοπός είναι να εξευρεθούν νομικά όπλα προκειμένου να προστατευθεί το πολίτευμα της δημοκρατίας έναντι κομμάτων ή άλλων οργανώσεων με επιδιώξεις ανατροπής και αντικαταστάσεως με ολοκληρωτικά πολιτεύματα. Ο συγγραφέας εκκινεί από τη διάγνωση της φύσεως της δημοκρατίας και της φύσεως των ολοκληρωτικών σχηματισμών του 20ού αιώνα. Η δημοκρατία είναι ένα συγκροτημένο σύστημα με συγκεκριμένο περιεχόμενο και προέχουσες δύο αξίες –την *ελευθερία* και την *ισότητα*. Ο ολοκληρωτισμός, ειδικότερα ο φασισμός δεν διαθέτει σύστημα ιδεών, είναι απλώς μία **τεχνική** καταλήψεως της εξουσίας¹³. Δρα δημόσια, με κόμματα που δεν αποκρύπτουν αλλά διακηρύσσουν τις αρχές τους και ακολουθούν, στα αρχικά στάδια, τους θεσμοποιημένους κανόνες καταλήψεως της εξουσίας χρησιμοποιώντας και τα εφόδια που παρέχει η συνταγματική δημοκρατία: τα θεμελιώδη πολιτικά και ατομικά δικαιώματα.

Ο συγγραφέας απομακρύνεται από την κλασική θεωρία της δημοκρατίας ότι αυτή πρέπει να λειτουργεί σύμφωνα με την ουσία της και τους κανόνες της και έναντι των εχθρικών ιδεολογιών και κομμάτων και προτείνει να υιοθετήσει και αυτή μία «*τεχνική που να εξυπηρετεί μόνο τον σκοπό της εξουσίας*»¹⁴. Αξιολογώντας τις μέχρι το 1937 τεχνικές των δημοκρατικών κρατών του ευρωπαϊκού χώρου έναντι των (τότε) ολοκληρωτισμών συμπεραίνει ότι «*η δημοκρατία δεν μπόρεσε να απαγορεύσει στους εχθρούς της ίδιας της ύπαρξής της τη χρήση δημοκρατικών μέσων [...] Ο δημοκρατικός φονταμενταλισμός και η νομικιστική τύφλωση ήταν απρόθυμοι να συνειδητοποιήσουν*

εξουσίας αποδεδειγμένα δεν έχουν πρόθεση παραδόσεως της εξουσίας όταν λήξει η θητεία τους, αρνούνται δηλ. τον πυρήνα του πολιτεύματος, τότε η αρχή της πλειοψηφίας πρέπει να παραμεριστεί για τη σωτηρία του πολιτεύματος και τα κόμματα αυτά να τίθενται εκτός νόμου. Έτσι θεμελιώνει ο C.S. το αίτημα απαγορεύσεως των δύο κομμάτων (και άλλων οργανώσεων), με αντίθετη την πλειοψηφία των θεωρητικών της εποχής (βλ. G. Jasper, *Der Schutz der Republik*, 1963, σελ. 11 επ.), που είχαν ως αδιαπραγμάτευτο πρόταγμα την αρχή «η πλειοψηφία αποφασίζει» (*“Mehrheit entscheidet”*). Η θεωρία του C.S. είναι πρόδηλο ότι δεν μπορούσε να ακολουθηθεί από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, στοιχειωδώς δεσμευόμενο από ένα –έστω εξουθενωμένο– Σύνταγμα, σε χρόνο δε που η εκλογική δύναμη του NSDP είχε πολλαπλασιασθεί. Η κυβέρνηση του στρατηγού v. Schleicher (από 2 Δεκ. 1932) κατέρρεε μη έχοντας καμία στήριξη στο Reichstag. Στις 28 Ιαν. 1933 ο στρατηγός ζήτησε από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας τη συνέχιση της κυβερνήσεώς του με δικτατορικά μέσα. Ο Forsthoff περατώνει την Συνταγματική του Ιστορία με την εξής πρόταση: «Ο Πρόεδρος Hindenburg αποφάσισε υπέρ της *νομιμότητας*» (... v. Hindenburg entschied sich für die Legalität). Απέλυσε τον Schleicher την 28η Ιανουαρίου και ανακήρυξε τον Hitler Καγκελάριο του Reich» (Forsthoff, ό.π., σελ. 192).

¹³ Βλ. K. Löwenstein, «Μαχόμενη Δημοκρατία και Θεμελιώδη Δικαιώματα» [1937], σε: K. Loewenstein, *Ο εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας*, 2025, σελ. 95.

¹⁴ Ibidem, σελ. 95.

ότι ο μηχανισμός της δημοκρατίας είναι ο Δούρειος Ίππος μέσω του οποίου ο εχθρός εισέρχεται στην πόλη. Στον φασισμό, με το προσωπείο ενός νομικά αναγνωρισμένου πολιτικού κόμματος, παραχωρήθηκαν όλες οι δυνατότητες των δημοκρατικών θεσμών»¹⁵.

Η πρότασή του περιλαμβάνει ένα προληπτικό σύστημα περιορισμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων εξικνούμενο μέχρι και την αναστολή τους με κήρυξη της καταστάσεως πολιορκίας¹⁶ και την πλήρη απαγόρευση των ανατρεπτικών κινήσεων¹⁷. Με ιδιαίτερη εμμονή εστιάζει στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, ορθώς τονίζει ότι τα αίτια καταρρεύσεως του πολιτεύματος είναι πολλά αλλά επιμένει να τονίζει ως βασικά είτε την έλλειψη των κατάλληλων θεσμών προστασίας της δημοκρατίας είτε την αργοπορημένη εισαγωγή τους είτε την ολιγωρία ή τους «νομικίστικους» δισταγμούς των οργάνων του Κράτους (Πολιτικών, Διοικήσεως, Δικαστών) να εφαρμόσουν τα μέτρα εναντίον των εχθρικών της δημοκρατίας σχηματισμών¹⁸. Πιο επιθετικά είναι τα κείμενα του 1938, που εξετάζουν ή προτείνουν θεσμούς «μαχόμενης δημοκρατίας» στα κράτη της σπαρασσόμενης ήδη Ευρώπης. Ειδικότερα αναφέρεται και επιδοκιμάζει νομοθεσίες που ανάγουν σε ποινικά αδικήματα α) επιθέσεις στην προσωπική ακεραιότητα και τιμή πολιτικών προσώπων, που πρωταγωνιστούν στη δημοκρατική ζωή¹⁹, β) κυκλοφορία ψευδών ειδήσεων σχετικά με το κράτος και τους θεσμούς του²⁰. Επίσης α) νομοθεσίες που καθιερώνουν περιορισμούς αα) στην ελευθερία του Τύπου²¹, ββ) στην πολιτική δραστηριότητα και έκφραση πολιτικών απόψεων των δημοσίων υπαλλήλων²². Θεωρεί αναγκαία την ίδρυση «αποτελεσματικής πολιτικής αστυνομίας [...] για την καταπολέμηση της επαναστατικής τεχνικής του εξτρεμισμού»²³, καθώς και τη θεσμοθέτηση μέτρων που θα παρεμποδίζουν κατά το δυνατόν την εισαγωγή ανατρεπτικής προπαγάνδας από γειτονικά φασιστικά ή κομμουνιστικά κράτη²⁴.

¹⁵ Ibidem, σελ. 97.

¹⁶ Ibidem, σελ. 110 επ.

¹⁷ Αναφέρεται και επιδοκιμάζει την απαγόρευση εθνικοσοσιαλισμού και κομμουνισμού στην Αυστρία το 1933. (Βλ. εκτενή ανάπτυξη σελ. 122 επ.). Δεν μας λέγει όμως τι συνέβη μετά στην Αυστρία, πόσο αποτελεσματικά ήταν τα μέτρα αυτά. Βλ. αντί άλλων για τις δραματικές πολιτικές εξελίξεις K. Vocelka, *Geschichte Österreichs*, 3η έκδ., 2004, σελ. 272 επ.

¹⁸ Χαρακτηριστικό το απόφθεγμά του: «το νομοταγές μυαλό του γερμανικού λαού ανέπτυξε τις νεόκοπες ιδεολογίες της δημοκρατικής ισότητας και της ευγενούς άμιλλας για όλους σε έναν αυτοκαταστροφικό νομικισμό, του οποίου χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι αποφάσεις του Ανώτατου Συνταγματικού Δικαστηρίου». Στην ίδια ενότητα δέχεται ότι υπήρξε «νομοθετική άμυνα της Δημοκρατίας», στοιχείο της οποίας ήταν ο νόμος περί προστασίας του Δημοκρατίας του 1922, καθώς και ο επόμενος νόμος με τον ίδιο τίτλο του 1930 (Republiksschutzgesetz II), ο οποίος όμως «εξήλθε από το Κοινοβούλιο αδρανής και αδύναμος». Για την ατελή εφαρμογή των νόμων αυτών ενοχοποιεί τα «υπερ-νομικιστικά» και κάποτε αντιδραστικά δικαστήρια. βλ. K. Löwenstein [1937], σελ. 102-103. Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και οι αναφορές του στα μεταγενέστερα κείμενα: K. Löwenstein, «Ο νομοθετικός έλεγχος του πολιτικού εξτρεμισμού στις ευρωπαϊκές δημοκρατίες» [1938], σε: K. Loewenstein, *Ο εισηγητής της μαχόμενης δημοκρατίας*, σελ. 222 επ.

¹⁹ Ibidem, σελ. 231 επ.

²⁰ Ibidem, σελ. 236 επ.

²¹ Ibidem, σελ. 246 επ. Στην υποσ. 247 αναφέρονται συγκεκριμένα διατάγματα του Προέδρου της Δημοκρατίας με το περιεχόμενο αυτό, τα οποία όμως απέτυχαν «λόγω νομικιστικών αναστολών των δικαστηρίων και της διστακτικής εφαρμογής από τις κυβερνητικές υπηρεσίες».

²² K. Löwenstein [1938], σελ. 252 επ. Στην υποσ. 258 ο συγγραφέας αναλύει το καθεστώς περιορισμών στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, μνημονεύοντας όμως και το άρθρ. 130 του Συντάγματος που καθιέρωνε όχι μόνο ελευθερία εκφράσεως πολιτικής γνώμης από τους δημοσίους υπαλλήλους αλλά και ελευθερία πολιτικής δραστηριότητας.

²³ Ibidem, σελ. 258

²⁴ Ibidem, σελ. 259 επ.

III. Ο ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ

Εάν πρέπει να γίνουν όλα αυτά, υπάρχει η προσδοκία ότι η δημοκρατία δεν θα ανατραπεί από τους εχθρούς της. Το ερώτημα είναι αν η πάνοπλη αυτή δημοκρατία αναμένοντας ή αντιμετωπίζοντας τους βαρβάρους δεν θα έχει αυτοκαταργηθεί²⁵.

Προηγείται, όμως, ένα άλλο βασικό ερώτημα που αφορά τη βασική ιδέα από την οποία φαίνεται να εμφορείται ο συγγραφέας. Δηλαδή την ιδέα ότι η δημοκρατία είναι το τελειότερο και το αναντικατάστατο πολίτευμα και ότι η τυχόν ανατροπή της θα προέλθει βασικώς όχι από δικά της λειτουργικά προβλήματα, αλλά από τους εξωτερικούς εχθρούς της. Η ιδέα αυτή στην απολυτότητά της κλονίζεται από τις παραδοχές των κλασικών πολιτικών φιλοσόφων υπό την ηγεσία του Αριστοτέλη: τα (ορθά) πολιτεύματα όταν παύουν να υπηρετούν το «κοινό συμφέρον» καταρρέουν και μεταπίπτουν στις παρεκβάσεις τους²⁶. Ειδικώς η δημοκρατία τελειώνει, όταν παύει η κυριαρχία του νόμου, είτε διότι οι νόμοι δεν είναι καλοί είτε διότι δεν εφαρμόζονται²⁷. Αυτά σημαίνουν ότι και το καθεστώς αυτό φθείρεται κυρίως από τον εσωτερικό παράγοντα, όχι από εξωτερικούς εχθρούς. Η βασική ιδέα του Αριστοτέλη αναπτύσσεται και εμπλουτίζεται με νέα στοιχεία από τον Πολύβιο στη θεωρία του περί ανακυκλώσεως των τριών βασικών πολιτευμάτων, τα οποία νομοτελειακά φθείρονται και αντικαθίστανται από πολιτεύματα νοσηρά²⁸. Το αισιόδοξο του Πολύβιου είναι ότι, επίσης νομοτελειακά, αναγεννώνται τα ορθά πολιτεύματα²⁹. Από την κλασική ελληνική ιδέα του αναπότρεπτου της φθοράς της δημοκρατίας, όταν χάνει τις βασικές της ιδιότητες, φαίνεται να εμφορείται ο Hans Kelsen στο έργο του *Περί της ουσίας και της αξίας της Δημοκρατίας* (*Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 1929) –και όχι μόνο³⁰. Όντας αυτόπτης μάρτυς της επιθετικότητας και της διεισδυτικότητας των ολοκληρωτισμών της εποχής του (της ίδιας γενεάς με τον Loewenstein), βλέπει ως πιθανή και την κατάλυσή της με βάση την αρχή της πλειοψηφίας, που

²⁵ Ουσιαστικά, η θεωρία του Loewenstein, στα άκρα της, προσεγγίζει και συναντάται με τη θεωρία του Carl Schmitt για την έννοια του «πολιτικού» ως σχέσεως «εχθρού-φίλου». Όπου εχθρός δεν είναι ο ιδιώτης αντίπαλος αλλά μόνο ο «δημόσιος εχθρός», τ.ε. μία ολότητα ανθρώπων, ενδεχομένως *μαχόμενη*, που βρίσκεται απέναντι σε μια επίσης τέτοια ολότητα (*Der Begriff des Politischen*, έκδ. 1963, σελ. 26 και 29). Συναντάται, διότι οι εχθροί ενδεχομένως πρέπει να συντρίβουν. Χαρακτηριστικό το εξής απόσπασμα από το κείμενο του 1937, σελ. 139: «Επιτέλους [...] η ευρωπαϊκή δημοκρατία υπερέβη τον δημοκρατικό φονταμενταλισμό και ανήλθε στη μαχητικότητα. Η φασιστική τεχνική έχει γίνει αντιληπτή και αντιμετωπίζεται με αποτελεσματική αντίδραση. Η φωτιά καταπολεμάται με φωτιά».

²⁶ Αριστοτέλους, Πολιτικά 1279a, 7 «Φανερόν τοίνυν ως όσαι μεν πολιτείαί το κοινή συμφέρον σκοπούσιν, αύται μεν ορθαί τυγχάνουσιν ούσαι κατά το απλώς δίκαιον, όσαι δε το σφέτερον μόνον των αρχόντων, ημαρτημέναι πάσαι και παρεκβάσεις των ορθών πολιτειών...».

²⁷ Αριστοτέλης, ό.π. 1292a, 35 «... όπου γαρ μη νόμοι άρχουσιν, ουκ έστι πολιτεία, δει γαρ τον νόμον άρχειν πάντων των δε καθ' έκαστα τας αρχάς, και ταύτην πολιτείαν κρίνειν...». Περαιτέρω δε, 1294a, 4: «Δοκεί δ' είναι των αδυνάτων το ευνομεΐσθαι την μη αριστοκρατουμένην πόλιν αλλά πονηροκρατουμένην, ομοίως δε και αριστοκρατεΐσθαι την μη ευνομουμένην. Ουκ έστι δε ευνομία το ευ κείσθαι τους νόμους μη πείθεσθαι δε».

²⁸ Στα στοιχεία αυτά περιλαμβάνεται η ανάδειξη ψυχολογικών παραγόντων ως αιτίων φθοράς και αντικαταστάσεως των πολιτευμάτων. Κεντρική θέση καταλαμβάνει ο φθόνος των αρχομένων ενόψει λανθασμένων συμπεριφορών των αρχόντων. Βλ. την πρόσφατη μελέτη του Κ. Πισπιρίγκου, *Η θεωρία της ανακύκλωσης των πολιτευμάτων*, ΔτΑ 2025, σελ. 109 επ.

²⁹ Βεβαίως ο Αριστοτέλης δεν είναι άγνωστος σε ένα πεπαιδευμένο, διακεκριμένο νομικό (βλ. αναπτύξεις στο *Verfassungslehre* σελ. 19 επ.), ο οποίος παρά ταύτα προσπαθεί να επιλύσει ένα βραχυπρόθεσμο πρόβλημα της Δημοκρατίας του μεσοπολέμου ενόψει δύο επίκαιρων απειλών (φασισμός + κομμουνισμός).

³⁰ Εννοώ τη μεταγενέστερη μελέτη του Υπεράσπιση της Δημοκρατίας (*Verteidigung der Demokratie*, 1932).

είναι ο πυρήνας της δημοκρατικής διαδικασίας³¹. Κατά κανόνα, οι μεγάλοι αυτοί στοχαστές έχουν επιβεβαιωθεί από την ιστορία αλλά και από τη σημερινή γεωγραφική κατανομή των πολιτευμάτων στον πλανήτη.

IV. Η «ΑΜΥΝΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ» (WEHRHAFTE DEMOKRATIE) ΣΤΟ ΝΕΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Η μετάβαση από τη θεωρία στην πράξη γίνεται στη Γερμανία. Στο Σύνταγμα του 1949 υλοποιείται σε αδρές γραμμές ένα σχέδιο αμυνόμενης δημοκρατίας με τρία μέτρα: **απαγόρευση ενώσεων** προσώπων που στρέφονται κατά της συνταγματικής τάξεως (άρθ. 9 παρ. 2), **απαγόρευση κομμάτων**, εφόσον επιδιώκουν να ανατρέψουν τη (βασική) φιλελεύθερη δημοκρατική τάξη (άρθ. 21 παρ. 2), **απαγόρευση καταχρήσεως** ορισμένων-απαριθμούμενων ατομικών δικαιωμάτων (άρθ. 18)³². Με αναθέωση του Συντάγματος του έτους 2017 προστέθηκε και το μέτρο του αποκλεισμού από την **κρατική χρηματοδότηση** κομμάτων με τις ίδιες επιδιώξεις. Η επιβολή των μέτρων αυτών ανατίθεται αποκλειστικώς και με αυστηρές προϋποθέσεις στο Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (ΟΣΔ), μετά τήρηση πολυτελούς διαδικασίας³³. Το Δικαστήριο επέδειξε μεγάλη φειδώ: συνολικά δύο απαγορεύσεις κομμάτων μέχρι τώρα στη δεκαετία 1950-1960. Επρόκειτο για ένα κόμμα προσκείμενο στο ναζισμό (απόφαση 1953) και για το κομμουνιστικό κόμμα (απόφαση 1956). Προσφυγές απαγορεύσεως του NPD το 2001 απορρίφθηκαν το 2003 για διαδικαστικούς λόγους, ενώ νέα προσφυγή το 2013 κατέληξε επίσης σε απορριπτική απόφαση το 2017, με την αιτιολογία ότι ναι μεν διεπιστούτο η συνταγματική προϋπόθεση της επιδιώξεως ανατροπής της συνταγματικής τάξεως αλλά το κόμμα δεν διέθετε –λόγω μεγέθους– τη δυναμική για να αποτελέσει πραγματική απειλή για το πολίτευμα.

Όσον αφορά την **κατάχρηση δικαιώματος**, το Δικαστήριο, στις ελάχιστες περιπτώσεις που ήχθησαν ενώπιόν του, υπήρξε αρνητικό.

Το εύθραυστο του συστήματος μιας «μαχόμενης-αμυνόμενης δημοκρατίας» γίνεται ακόμη πιο εμφανές στη σημερινή κρίση των παραδοσιακών κομμάτων στη Χώρα αυτή. Η AfD, κόμμα το οποίο θα μπορούσε να κατηγορηθεί για ανατρεπτικές τάσεις, έχει αποκτήσει ήδη μεγάλη δύναμη καταλαμβάνοντας στο Bundestag (εκλογές Φεβρουαρίου 2025) τη θέση της αξιωματικής αντιπολιτεύσεως. Σκέψεις των Σοσιαλδημοκρατών και των Πρασίνων να πιέσουν για άσκηση προσφυγής δεν ευδοκιμούν επί του παρόντος. Η ZEIT τον Σεπτέμβριο 2024 κυκλοφορεί με πρωτοσέλιδο τίτλο «Φοβισμένοι μπροστά στο λαό;» (“Angst vor dem eigenen Volk?”).

³¹ Βλ. και το απόσπασμα από το έργο του Kelsen (του 1932), που παραθέτει ο Γ. Ζώνης στην εισαγωγή του (Κ.Λ. Ο εισηγητής, σελ. 14).

³² Στα οποία δεν περιλαμβάνονται τα πολιτικά δικαιώματα εκλέγειν-εκλέγεσθαι.

³³ Το παρόν κείμενο περιορίζεται στα δικαστικά μέτρα προστασίας του συνταγματικού κράτους. Στη Γερμανία έχει θεσμοθετηθεί και ο διοικητικός έλεγχος προστασίας του Σ., ο οποίος ασκείται, βάσει άρθρ. 87 παρ. 1 GG, από την Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Προστασίας του Συντάγματος (Bundesamt für Verfassungsschutz): παρακολούθηση αριστερών-δεξιών κομμάτων, οργανώσεων κλπ. Ο έλεγχος εκτείνεται και στην τήρηση του «καθήκοντος πίστεως» στο σύνταγμα των δημοσίων υπαλλήλων (Verfassungstreue). Στο περιεχόμενο της Μ.-Α. Δημοκρατίας ανήκει κατά το ΟΣΔ και ο έλεγχος αυτός (BVerfGE 39, 344, 349). Βλ. Zippelius/Würtenberger, *Deutsches Staatsrecht*, 33η έκδ., 2018, σελ. 226-227· J. Ipsen, *Staatsrecht I*, 25η έκδ., 2013, σελ. 288 επ.

Δικαιολογημένα εικάζεται ότι δύσκολα το Συνταγματικό Δικαστήριο θα έθετε εκτός νόμου κόμμα τέτοιας λαϊκής ισχύος, χωρίς να προκαλέσει σοβαρές αντιδράσεις, διαιρέσεις και εν τέλει σοβαρή βλάβη στη λειτουργία της δημοκρατικής αρχής και της αντιπροσωπευτικότητας. Εν όψει αυτών, οι αρμόδιοι θεσμοί για την άσκηση προσφυγής δεν φαίνεται να είναι διατεθειμένοι να ριψοκινδυνεύσουν μία μακράς διάρκειας και αμφίβολου αποτελέσματος δίκη ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου.

Αλλά και πολύ πριν από τη σημερινή κρίση σπουδαίοι θεωρητικοί του συνταγματικού δικαίου είχαν επισημάνει τα προβλήματα εφαρμογής και τους κινδύνους καταχρήσεων από την εφαρμογή των μέτρων εις βάρος αντιπάλων³⁴. Θεμελιώδεις είναι οι σκέψεις του Konrad Hesse: «[...] τα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα της προστασίας του Συντάγματος, όπως η κατάχρηση των ατομικών δικαιωμάτων, η απαγόρευση των πολιτικών κομμάτων ή το πολιτικό ποινικό δίκαιο μπορούν να εγγυηθούν την υπόσταση του Συντάγματος και την πραγματική του εφαρμογή μόνο σε στενά όρια [...] Δεν ενδυναμώνουν τη ζωτικότητα του Συντάγματος, η οποία βασίζεται σε συναίνεση και ελεύθερη ενημέρωση και όχι σε απαγορεύσεις και εξαναγκαστικά μέτρα, ενώ εμπεριέχουν την τάση να αναζητούν τη διασφάλιση του Συντάγματος περισσότερο σε ένα σύστημα επιτήρησης παρά στη νομιμοποίηση και την ικανότητα ενσωμάτωσης που προσφέρουν οι βασικές αρχές του Συντάγματος»³⁵.

V. ΤΟ ΠΕΙΡΑΜΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Στην Ελλάδα το γερμανικό πρότυπο (απαγόρευση κομμάτων – κατάχρηση δικαιωμάτων) επιχειρείται να εισαχθεί στο Σύνταγμα του 1952 το πρώτον το 1963 με την πρόταση αναθεώρησης της ΕΡΕ³⁶. Η αναθεώρηση αυτή δεν προχωρεί. Το ίδιο βήμα επαναλαμβάνεται με το κυβερνητικό σχέδιο της ΝΔ στην αναθεωρητική Βουλή του 1975. Πάντως και στα δύο σχέδια το μέτρο θα επιβαλλόταν από σχεδιαζόμενο Συνταγματικό Δικαστήριο. Υπό την πίεση, όμως, των κομμάτων της Αριστεράς, φοβουμένων κατάχρηση του θεσμού, επετεύχθη συναίνεση και το σχέδιο απεσύρθη. Υπό την ίδια συνθήκη αφαιρέθηκαν από τη διάταξη περί απαγορεύσεως καταχρήσεως δικαιωμάτων οι ποινικές κυρώσεις. Η απόφαση του συνταγματικού νομοθέτη να απόσχει από το σχέδιο του Loewenstein ήταν σύμφωνη με την εγχώρια ιστορία καθώς και με τη στάθμιση των υπερβολών που χαρακτηρίζουν τις πολιτικές αποφάσεις στη Χώρα. Αντικειμενικώς δεν υπήρχαν οι αναλογίες με τον γερμανικό ολοκληρωτισμό του Τρίτου Reich. Ούτε κάποια συντριπτική πολεμική ήττα με τα παρεπόμενά της, ούτε κάποια μείζων οικονομική κρίση, ούτε ο τρόπος κατακτήσεως της εξουσίας (εδώ στρατιωτικό πραξικόπημα με απόπειρα δημιουργίας πρόχειρου αυταρχικού καθεστώτος –

³⁴ βλ. E. Denninger, «“Streitbare Demokratie“ und Schutz der Verfassung», σε: Benda (Hrsg), *Handbuch des Verfassungsrechts (I)*, 1995, σελ. 715-716· H. Dreier, *Der freiheitliche Verfassungsstaat als riskante Ordnung, Rechtswissenschaft – Heft 1*, 2010 σελ. 28· E. Stein/G. Frank, *Staatsrecht*, 21η έκδ., 2010, σελ. 196 επ.· Zippelius/Würtenberger, ό.π., σελ. 606. Ειδικώς για την AfD βλ. M. Hailbronner, *Wehrhafte Demokratie light oder doch Verbotsverfahren?*, VerfBlog, 31.03.2024, διαθέσιμο στο [link](#), W. Merkel, *Die Fallstricke der wehrhaften Demokratie*, VerfBlog, 29.03.2024, διαθέσιμο στο [link](#)· G. Lübke-Wolff, ό.π., σημ. 9.

³⁵ K. Hesse, *Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland*, 20ή έκδ. 1999, Rdnr 694, σελ. 288-289.

³⁶ Μία εμπεριστατωμένη ανάλυση των πολιτικών και νομικών γεγονότων της εποχής επιχειρεί επιτυχώς ο Χ. Κουνουνδής, *Το Σύνταγμα και η Αριστερά*, 2018, σελ. 71 επ. και 273 επ.

εκεί **εκλογή** πολιτικού κόμματος με διακηρυγμένη ολοκληρωτική ιδεολογία). Οι προϋποθέσεις του «σχεδίου» του Loewenstein για τη μαχόμενη δημοκρατία έλλειπαν. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, εκείνο που πρέπει να παρεμποδίσει ένα δημοκρατικό Σύνταγμα είναι η εκμετάλλευση των νομίμων μέσων από ολοκληρωτικά κόμματα για να ανέλθουν στην εξουσία και να ανατρέψουν το πολίτευμα (βασικώς τα δύο: φασισμός-κομμουνισμός). Ο ίδιος συγγραφέας άλλωστε εξαιρεί το πραξικόπημα από το «σχέδιο» που συνέθεσε³⁷.

Και ενώ ο συνταγματικός νομοθέτης απέσχε συνειδητά³⁸ από το πείραμα, ήρθε ο απλός νομοθέτης να τον «διορθώσει» με τη συνειδητή στρέβλωση του άρθρου 29 του Συντάγματος και την πρόβλεψη διαλύσεως κόμματος με τη μεθόδευση της απαγορεύσεως συμμετοχής στις εκλογές, δηλαδή της απαγορεύσεως εκπληρώσεως του σκοπού του³⁹! Τα χαρακτηριστικά της νομοθετικής επεμβάσεως ήταν όλα αρνητικά: δεν οργάνωσαν ένα νόμο στον οποίο έστω να ενσωματωνόταν ένα σχέδιο αλλά επιδόθηκαν σε μία συρραφή διαδοχικών νομοθετημάτων (2021-Φεβρουάριος 2023-Απρίλιος 2023) –προσθήκες εμπνεόμενες από τα αναφερόμενα περιστατικά της πολιτικής ζωής. Ο τυχοδιωκτισμός του νομοθέτη προδίδεται και από τη σώρευση στις αποσπασματικές διατάξεις αλληπάλληλων περιπτώσεων διαλύσεως κόμματος, ασύμβατων προς περισσότερες της μιας διατάξεις του Συντάγματος. Προστίθεται και η διαλυτική κάθε έννοιας κράτους δικαίου δικονομική ρύθμιση: η αρμοδιότητα για τη διάγνωση όλων αυτών ανατίθεται σε ένα δικαστικό σχηματισμό, ο οποίος μερικές μέρες προ των εκλογών ανακηρύσσει τα κόμματα σε μια συνοπτική **διοικητική διαδικασία**. Η εικόνα του συνόλου των ρυθμίσεων προδίδει μία κομματική σκοπιμότητα ξένη προς την προστασία του δημοκρατικού πολιτεύματος και την ιδέα της Μ.-Α. Δημοκρατίας, όπως διατυπώθηκε από τον εισηγητή της και όπως υλοποιήθηκε θεσμικά στη Γερμανική Δημοκρατία. Και μόνο το βασικό εφεύρημα ότι τα πολιτικά κόμματα μπορούν να υπάρχουν αποστερημένα από το δικαίωμα συμμετοχής στις εκλογές, αποσαρθρώνει το οικοδόμημα της Πολιτικής καθώς και τη νομιμοποίησή του από διάφορους δικαστικούς σχηματισμούς⁴⁰.

³⁷ K. Löwenstein [1937] σελ. 97 επ.· Idem [1938] 152 επ. Επίσης, *Verfassungslehre*, 3η έκδ., 1975, σελ. 424 και 445 επ., όπου γίνεται διάκριση μεταξύ αυταρχικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων, με ειδική αναφορά στο ελληνικό πραξικόπημα του 1967. Την περίπτωση αυτή ο σ. εντάσσει στα αυταρχικά καθεστώτα.

³⁸ Ο κυβερνητικός σχεδιασμός για πρόβλεψη διαλύσεως κομμάτων εκάμφθη στην Αναθεωρητική Βουλή (1975) από τη σθεναρή αντίθεση των κομμάτων της αντιπολιτεύσεως, ιδίως της Αριστεράς, που επισήμαναν τον κίνδυνο των καταχρήσεων. Πλήρη εικόνα των εκατέρωθεν θέσεων και αντιθέσεων στην αναθεωρητική βουλή παρέχει ο Κουρουνδής, ό.π., σελ. 283 επ.

³⁹ Μνημονεύω εδώ από τη νομολογία μόνο τις δύο αλληπάλληλες αποφάσεις του ΟΣΔ για την έννοια του πολιτικού κόμματος, οργανισμού αρρήκτως συνδεδεμένου με τις κοινοβουλευτικές εκλογές: BVerfGE 91, 262 - Parteienbegriff I και BVerfGE 91, 276 - Parteienbegriff II. Το Δικαστήριο είναι επίσης το αποκλειστικώς αρμόδιο για την αναγνώριση μιας ενώσεως προσώπων ως πολιτικού κόμματος, BVerfG, Beschluss vom 23. Juli 2013 - 2 BvC 4/13.

Και από την ομόφωνη θεωρία βλ. D. Grimm, "Politische Parteien", σε: Benda (Hrsg), *Handbuch des Verfassungsrechts* (I), 1995, σελ. 620: «Η συμμετοχή των κομμάτων στις εκλογές είναι συστατική της έννοιάς τους [...] στοιχείο που τα διακρίνει από όλες τις άλλες ενώσεις προσώπων». T. Koch, "Parteieneigenschaft und Rechenschaftspflicht", σε: *Zeitschrift für Parteienwissenschaften*, 2022 Nr. 1 σελ. 20 επ.· Krüper/Kühr, *Der Lebenszyklus politischer Parteien – Teil 4/6*, σε: *Zeitschrift für das Juristische Studium* 4/2014 σελ. 346 επ.· J. Grotjahn, *Partei oder Verein?*, 2022, σελ. 161 επ.

⁴⁰ Εκτενή ανάπτυξη του όλου ζητήματος μέχρι την έκδοση των πράξεων του Α.Π. περί ανακηρύξεως υποψηφίων για τις εκλογές του 2023, βλ. στη μελέτη μου, «Η απαγόρευση πολιτικών κομμάτων στο ισχύον Σύνταγμα», *Τιμ. Τόμος για τον Προκόπιο Παυλόπουλο*, 2024, σελ. 697 επ. Εκεί και νομολογία και βιβλιογραφία, ελληνική και γερμανική.

VI. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΦΙΛΩΝ ΚΑΙ ΕΧΘΡΩΝ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

Μετά από αυτή την περίληψη της πορείας της Μ.-Α. Δημοκρατίας καλούμαστε να επανέλθουμε στον Kelsen και να επιλέξουμε μεταξύ της δικής του προτάσεως, του «σχετικισμού των αξιών» και της προτάσεως του Loewenstein. Η θέση του Kelsen μπορεί να συνοψισθεί στα εξής αποσπάσματα: «Η δημοκρατία εκτιμά το ίδιο την πολιτική βούληση του καθενός, όπως επίσης και κάθε πολιτική πεποίθηση, κάθε πολιτική γνώμη. Γι' αυτό και δίνει σε κάθε πολιτική πεποίθηση την ίδια δυνατότητα να εκφράζεται και να κατισχύει πείθοντας σε πεδίο ελεύθερου ανταγωνισμού τους ανθρώπους [...]»⁴¹. Αργότερα, το 1932, προχωρεί πιο πολύ: Η δημοκρατία «είναι ο τύπος πολιτεύματος, ο ολιγότερο αμυνόμενος εναντίον των εχθρών του [...] Εάν μένει πιστή στον εαυτό της, πρέπει να ανέχεται ακόμη και ένα κίνημα που αποσκοπεί στην καταστροφή της [...] Μία δημοκρατία που προσπαθεί να επικρατήσει με βία εναντίον της βουλήσεως της πλειοψηφίας έχει παύσει να είναι δημοκρατία»⁴². Νομίζω ότι, μετά περίπου ένα αιώνα, οι αντικειμενικές συνθήκες ευνοούν μάλλον την υιοθέτηση των ιδεών του Kelsen, προεχόντως διότι η δημοκρατία πρέπει να στηριχθεί στην ευθύνη των πολιτών. Το έργο του K. Loewenstein είναι χρήσιμο και σήμερα για τη συνειδητοποίηση της περιπετειώδους ιστορίας της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στις αρχές της διαδρομής της –όταν διεδέχετο τη συνταγματική μοναρχία στην κεντρική Ευρώπη. Για σήμερα, όμως, χρησιμεύει περισσότερο ως υπόμνηση παρά ως πρόταση εισαγωγής του «σχεδίου» στο Σύνταγμα, διότι το πολίτευμα αυτό έχει ήδη διανύσει ικανή ανεμπόδιστη πορεία και μπορεί να κριθεί από τις επιδόσεις του. Εκάστη λειτουργία τι παράγει. Τί δίκαιο παράγει (η νομοθετική), πώς το δίκαιο μετασχηματίζεται σε ζώσα πραγματικότητα (η εκτελεστική), αν και πως ασκεί πραγματικό έλεγχο τηρήσεως του Σ. η τρίτη λειτουργία. Αν όλα μαζί τα δρώντα υποκείμενα της εξουσίας, υπηρετούν το «κοινή συμφέρον» ή το «σφέτερον μόνον των αρχόντων». Αν ενώνουν ή αποξενώνουν. Αν εκπροσωπούν τους πολίτες ή δημιουργούν υπηκόους, αν τελικώς είναι ελκυστικά ή απωθητικά. Υπάρχουν τεκμήρια ότι η **αποξένωση** των πολιτών από τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, που σε μεγάλο βαθμό εκφράζεται με την αποχή τους από τις εκλογές, βρίσκεται σε πορεία ολοκληρώσεως⁴³. Οι «εχθροί» του Löwenstein δεν ήταν οι διευθύνοντες το κράτος της Βαϊμάρης, ήταν οι επερχόμενοι. Άλλωστε και ο ίδιος, ως έντιμος επιστήμων, αναγνώρισε στο μεταπολεμικό έργο του, τη *Συνταγματική Θεωρία*, ότι το «σχέδιο» του δεν είναι απαλλαγμένο κινδύνων και διλημμάτων στη λειτουργία μιας δημοκρατίας⁴⁴. Ειδικά για την ελληνική δημοκρατία και το Σύνταγμά της, το πρόβλημά τους

Για τα μετέπειτα, δηλ. την παρόμοια διαχείριση της επίμαχης νομοθεσίας από το ΑΕΔ (αποφάσεις 9 και 10/2025), βλ. Γ. Δρόσο, *Πολιτικά κόμματα και πολιτικός πλουραλισμός*, Syntagma Watch 03.12.2025 –κείμενο λακωνικό αλλά ανατρεπτικό εκ βάθρων των αποφάσεων αυτών.

⁴¹ *Vom Wesen und Wert der Demokratie*, 1929, τελευταία σελίδα (έκδ. Reclam, 2018 σελ. 132).

⁴² Jestaedt/Lepsius (hrsg), *Verteidigung der Demokratie*, 2006, σελ. 237. Κριτική παρουσίαση της περί δημοκρατίας θεωρίας του Kelsen βλ. (μεταξύ πολλών) H. Dreier, "Kelsens Demokratietheorie: Grundlegung, Strukturelemente, Probleme", σε: R. Walter/C. Jabloner (Hrsg), *Hans Kelsens Wege sozialphilosophischer Forschung*, 1997, σελ. 79 επ.· Andreas Kley, *Hans Kelsen als politischer Denker des 20. Jahrhunderts*, Liechtensteinische Juristen - Zeitung I/2000 σελ. 25.

⁴³ Βλ. Κοινοβουλευτικές εκλογές 2023 συμμετοχή: Μάιος 61,76%, Ιούνιος 53,74%. Ευρωεκλογές Ιούνιος 2024 συμμετοχή: 41,24%.

⁴⁴ *Verfassungslehre*, ό.π., σελ. 348/349: «Το συνταγματικό δημοκρατικό κράτος, στην προσπάθειά του να αντιμετωπίσει την απειλή του ολοκληρωτισμού για τις αξίες του και την υπόστασή του, περιέρχεται στο δίλημμα: αν αποφασίσει να πολε-

δεν σχετίζεται με το περί «μάχιμης δημοκρατίας» μέρος του έργου του Löwenstein, αλλά με το περί «οντολογικής» διακρίσεως των Συνταγμάτων κεφάλαιο της Συνταγματικής Θεωρίας του: «Τα “νομιναλιστικά Συντάγματα” μπορεί να διαθέτουν μια τυπική ισχύ, αν όμως η δυναμική της πολιτικής διαδικασίας εξελίσσεται ερήμην αυτών, τότε αντιμετωπίζουν υπαρξιακό πρόβλημα»⁴⁵.

Εν τέλει και για να επανέλθουμε στην πραγματικότητα και να αφήσουμε το Σύνταγμα στην ησυχία του, ας έχουμε πάντοτε κατά νουν τον διδακτικό λόγο που απηύθυνε ο πρώτος τη τάξει θεωρητικός του Συντάγματος της Βαϊμάρης Gerhard Anschütz, στους καθηγητές και στους φοιτητές της Χαϊδελβέργης, όχι μετά, αλλά μέσα στη θυελλώδη περίοδο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης: «[...] ας μην υπερτιμούμε τη σημασία αυτού ή οποιουδήποτε άλλου Συντάγματος. Ένα καλό Σύνταγμα είναι μόνο μία από τις προϋποθέσεις που χρειάζεται ένα κράτος για να ζει και να ακμάζει. Ό,τι χρειαζόμαστε είναι, περισσότερο από συνταγματικούς θεσμούς, οι προσωπικότητες εκείνες που ενσωματώνουν και ζωοποιούν αυτούς τους θεσμούς [...] Ένα καλό Σύνταγμα μπορεί να εγγυηθεί, ότι η επιλογή των ηγετών θα πραγματοποιείται κατά τον ορθό τρόπο, τ.ε. ότι από τον ανταγωνισμό των πολιτικών δυνάμεων θα προκύψουν οι σχετικώς καταλληλότεροι για την κάθε θέση. Αλλά σε κάθε σύστημα επιλογής ανήκουν οι άνθρωποι, μεταξύ των οποίων θα γίνει η επιλογή, ανήκουν εκτεταμένες τάξεις, από τις οποίες θα παράγονται οι γενεές των πολιτικών ανδρών, ανήκει εντέλει ένας ολόκληρος λαός, ο οποίος σκέπτεται και αισθάνεται. Αυτές είναι συνθήκες που κανένα Σύνταγμα δεν μπορεί να δημιουργήσει, που αντιθέτως κάθε Σύνταγμα, ιδίως εκείνο της δημοκρατικής πολιτείας, πρέπει να τις έχει ως προϋποθέσεις»⁴⁶. □

μήσει τη φωτιά με τη φωτιά και να αποκλείσει τη χρήση των δημοκρατικών ελευθεριών από τους εχθρούς του, πράττει ενάντια στις αρχές της ελευθερίας και της ισότητας, στις οποίες το ίδιο στηρίζεται. Αν αντιθέτως μένει προσηλωμένο στις βασικές δημοκρατικές αρχές υπέρ των ορκισμένων εχθρών του, τότε εκθέτει σε κίνδυνο την δική του υπόσταση».

⁴⁵ *Verfassungslehre*, σελ. 151 επ.

⁴⁶ Ο λόγος του το 1923 στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Βλ. ανωτ. σημ. 1 σελ. 32/33.